

Блинова, О. Є. Стереотипізація як механізм соціального пізнання у сучасних умовах українського суспільства [Текст] / О. Є. Блинова // Актуальні проблеми психології : Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – Том XI. – Соціальна психологія. – Вип.6. – Книга I. – С. 77-85.

О.Є. Блинова

УДК 159.9. : 316.6

СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються наукові підходи до вивчення соціальної стереотипізації як механізму соціального пізнання у нестабільні періоди розвитку суспільства.

Ключові слова: *соціальний стереотип, стереотипізація, соціальне пізнання, соціальне мислення.*

This article analyzes the scientific approaches to the study of social stereotyping as a mechanism of social cognition in unstable periods of society.

Keywords: *social stereotype, stereotyping, social cognition, social thinking.*

В статье анализируются научные подходы изучения социальной стереотипизации как механизма социального познания в нестабильные периоды развития общества.

Ключевые слова: *социальный стереотип, стереотипизация, социальное познание, социальное мышление.*

У період трансформації українського суспільства, заповнення інформаційного простору особливої актуальності набувають завдання вивчення механізмів пізнання взаємодії соціального середовища і особистості, одним з яких є створення і функціонування стереотипів, встановлення закономірностей, які існують між індивідуальними та соціальними структурними змінними.

Швидкість, з якою відбувається процес переоцінки історичних знань, теорій, подій минулого нашої держави і народу в складних умовах

економічного реформування та політичної нестабільності, справляє глибокий вплив на свідомість людини, істотно ускладнюючи процеси її соціалізації, спонукаючи до пошуків найбільш стійких соціальних образів, символів, еталонів, зразків для самоототожнення. Це нове середовище, соціальна реальність, що вимагає від людей інших засобів стійкого відтворення їх відносин із оточуючим природним та штучним світом.

Процес відтворення пов'язують із таким явищем, як стереотипи людської життєдіяльності. Це поняття було введено в 20 роки ХХ ст. та спочатку трактувалося як негативна характеристика свідомості окремих індивідів, які керуються застарілими уявленнями. Тому стереотип розглядався науковцями як явище, яке необхідно подолати в результаті пристосування людини до нових умов, зміни яких відбуваються у суспільному житті. Більш ретельні дослідження довели, що стереотип несе в собі глибинні характеристики та є важливим фактором детермінації життєдіяльності як окремих індивідів, так і спільнот.

Стереотипні поняття, оцінки, категорії, закріплені у громадській свідомості, є відображенням загальних, повторюваних рис, явищ оточуючої дійсності. Формуючись в процесі постійного врівноваження соціального організму із середовищем, стереотипи являють собою основу людської поведінки – стабільну за формою та динамічну за змістом.

Аналізуючи психологічні особливості соціального пізнання, Г.М. Андрєєва акцентує увагу на тому, що такий важливий механізм пізнання, як категоризація містить як передумову ідею стабільності, тобто категорії і виникають саме як фіксація певних стабільних взаємозв'язків у навколишньому середовищі [1; 3; 4].

Враховуючи той факт, що реальні соціальні процеси містять поряд з періодами відносної стабільності й етапи гострої дестабілізації, варто розглянути питання про те, яким чином відбувається людське пізнання саме в соціально нестабільні часи. Соціальна нестабільність – це непогодженість соціальних процесів, відсутність збігу їх у різних сферах соціального життя й

суспільства в цілому [10]. Можна припустити, що за умов соціальної нестабільності модифікується процес соціального пізнання, тобто процес конструювання образу соціального світу й соціальної реальності. При цьому активність суб'єкта, який здійснює реконструкцію й перетворення соціального світу, є важливим чинником у цьому процесі. Яким чином співвідноситься категоризація як механізм соціального пізнання, що символізує прагнення до узагальнення, повторювання, стабільності, з особливостями і специфікою соціального пізнання у нестабільні періоди розвитку суспільства.

Метою статті є аналіз ролі і значення соціальної стереотипізації у соціальному пізнанні у нестабільні періоди розвитку суспільства.

Наш час передбачає варіативність економічних і соціальних рішень, тому він є надзвичайно важким для сприймання масовою свідомістю й тим більше для сприймання та пізнання окремою особистістю. Можна виокремити особливості сприймання людиною нестабільного суспільства (Г.М. Андрєєва) [3]:

- абсолютна невизначеність ситуації, що унеможливорює найближчий прогноз власної долі, кар'єри;
- почуття тривоги, розгубленості, неготовності жити і працювати за нових умов;
- уявлення про те, що будь-який контроль у суспільстві відсутній;
- сприймання нових механізмів соціальної регуляції як неефективних;
- відсутність впевненості в тому, що від рядової людини щось залежить;
- почуття негативізму, незадоволеності;
- на фоні осмислення й переосмислення ситуації виникнення стану когнітивного дисонансу у зв'язку з невідповідністю уявлень і очікувань, що вже склалися в людей, реальним змінам соціальної дійсності;
- незнання людьми критеріїв оцінок нових способів соціальних дій і вчинків.

Серед найзагальніших соціально-психологічних проблем, котрі постають на шляху індивідуальної і масової свідомості, необхідно звернути увагу перш за все на глобальну ломку соціальних стереотипів і зміну системи цінностей. Злам стереотипів у масовій свідомості відбувається непросто й часто сприймається окремими групами людей як крах ідеалів, втрата смислу життя. Нові стереотипи, які зароджуються, приживаються важко, суперечливо сприймаються, а часто й заперечуються. Стосовно системи цінностей, то вона характеризується появою нового набору затребуваних суспільством ціннісних орієнтацій, новою ієрархією цінностей.

Соціальні стереотипи розвиваються у процесі соціалізації особистості через засвоєння соціального досвіду та соціальних норм оцінювання, відносин, поведінки, тобто умови соціалізації, зокрема, засоби масової інформації, освіта, стиль виховання дитини у сім'ї та ін. закріплюють соціальні стереотипи у жорстку систему або, навпроти, розширюють межі розвитку індивідуальності, самобутності, креативності.

Соціальні стереотипи служать засобом групової ідентифікації та самоідентифікації людини, з одного боку, концентрують у собі вищі життєві цінності та ідеали, надають людині моделі, шаблони, зразки соціальної поведінки, еталони соціального оцінювання, алгоритми мислення, тобто соціальні стереотипи виконують захисну функцію, з іншого боку, вони можуть блокувати (перешкоджати) мотивацію розвитку індивідуальності, реалізацію особистісного потенціалу, самовизначення людини.

Аналізуючи процес соціального пізнання в нестабільний період розвитку суспільства, Г.М. Андреева виокремлює ті показники, які найгостріше характеризують суперечливість історичного процесу на етапі радикальних перетворень:

- соціальна ідентичність (криза ідентичності окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі й цінність);

- побудова образу іншої людини (в епоху нестабільності відбуваються значні модифікації в його побудові: відносна легкість у приписуванні іншій людині образу ворога, пошук індивідуального і групового ворога, зростання індивідуального і групового напруження, агресивності, перенесення відповідальності за невдачу з ворога «зовнішнього» на ворога «внутрішнього» тощо);

- побудова образу соціальних інституцій, форм соціального контролю, суспільства в цілому, образу соціального світу (в період соціальної нестабільності важко визначитися, який тип суспільства «хороший», а який «поганий»);

- відбувається втрата соціального ідеалу (тобто частина людей взагалі не знає, до чого здійснюється перехід, що сприймається болісно).

Стереотипи – невід’ємний елемент буденної свідомості, вони акумулюють деякий стандартизований колективний досвід, наявний індивіду в процесі навчання і спілкування з іншими, допомагають йому орієнтуватися в житті і певним чином спрямовують його поведінку (В.Т. Куєвда) [5].

Проблема стереотипізації як одного з найважливіших механізмів соціалізації та розвитку самосвідомості широко аналізувалася в дослідженнях О. Бодальова, Е. Еріксона, Дж. Міда, Б. Паригіна, Г. Тарда, Г. Теджфела. В контексті соціальної перцепції її розглядали Г. Андреєва, А. Коваленко, С. Кондратьєва, М. Корнєв, Г. Келлі, Т. Ньюком, Г. Олпорт, М. Осгуд, Д. Тібо, Г. Хоманс, Ф. Хайдер [1; 3; 4; 5; 8; 9; 11].

Стереотипи, як і будь-яке соціальне явище, існують за певними законами, одним із них є закон збереження стереотипів, який проявляється в тому, що стереотипи можуть відтворюватись через такі елементи духовного життя, як традиції, звичаї, система виховання, освіти навіть тоді, коли матеріальні умови життєдіяльності людини, що їх породили, вже суттєво змінилися. Сила духовного чинника досить велика і їй можна протиставити лише таку нову реальність, яка потребує свідомості та поведінки, адекватних іншим програмам взаємодії людини із середовищем її існування. Якщо

колишній стереотип продовжує активно відтворюватись, то він починає гальмувати самі зміни, які відбуваються в системі практичних відносин людини із природою та створеним нею світом матеріальної та духовної культури.

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає потребі у точності та диференційованості сприйняття суб'єктом соціальної дійсності, відіграє суттєву роль в оцінці людиною оточуючого світу, оскільки дозволяє значно скоротити час реагування на зміни у реальності, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, що потребує адекватного сприйняття та оцінки, соціальний стереотип може виявитись хибним та виконати консервативну, а іноді реакційну функцію, сформувавши помилкове знання соціальної істоти, та серйозно деформувати процес міжособистісної взаємодії.

Соціальний стереотип – це особливе суспільно значуще утворення свідомості і поведінки людей, в якому продукується звичний (шаблонний) образ їх ставлення до тієї чи іншої життєвої ситуації. Соціальні стереотипи розуміються як стійкі оцінні уявлення людей один про одного, що формуються в їх взаємовідносинах. Вони є не тільки універсальним і найбільш ефективним інструментом обробки соціально значущої інформації свідомістю людини у комунікативних процесах, але й засобом регуляції сумісної діяльності людей у суспільстві.

Можна відзначити конструктивну та деструктивну роль соціальних стереотипів у суспільстві і у розвитку особистості людини.

Говорячи про конструктивний вияв соціального стереотипу, варто зазначити наступні аргументи:

По-перше – соціальний стереотип є носієм суспільної традиції, він виступає найважливішим стабілізатором існування людської спільноти, стабілізатором, в якому закладається, закріплюється та передається досвід як окремої людини, так і досвід цілих генерацій.

Соціальний стереотип є груповим стереотипом, тобто він виникає в процесі пошуку варіантів реалізації тих способів взаємодії із зовнішнім соціальним середовищем, які перш за все забезпечують існування соціальних груп в конкретних умовах. При цьому відбувається усереднення уявлень про те, що є найкращим для вирішення тих чи інших проблем збереження спільноти. Тобто враховується потреба більшості, оскільки саме її відтворення забезпечує збереження роду.

По-друге – наявність програми в соціальній картині суспільства, яку забезпечує існування соціальних стереотипів, є важливим фактором для відтворення соціального організму та його збереження.

По-третє – в соціальному стереотипі фіксується та відтворюється все найцінніше, що було набуто у процесі становлення конкретного суспільства.

По-четверте – в кожному соціальному суб'єктові закладена потреба у розвитку, ця потреба реалізується лише через свідому діяльність індивіда, соціальні стереотипи в цьому процесі, впливають на ціннісні орієнтири та програми розвитку особистості. В цих програмах вже відбувся певний відбір тих варіантів, які дають позитивні результати, тому наявність у соціального суб'єкта низки стереотипів зменшує небезпеку отримання негативних наслідків у процесі реалізації потреби розвитку.

Таким чином, соціальні стереотипи відіграють важливу роль у процесі пізнання та розвитку, підтримки цілісності соціальної системи, створюють умови для соціальної ідентифікації та саморегуляції, їх існування має об'єктивну природу.

І все ж не варто приписувати соціальним стереотипам виключно конструктивну роль, наслідки деструктивного вияву соціальних стереотипів є досить помітними зокрема і в сучасному українському суспільстві.

Деструктивний вияв соціального стереотипу полягає в тому, що:

По-перше – соціальні стереотипи в суспільстві функціонують як стандартизовані уявлення щодо моделей поведінки і рис характеру. Така категоричність може зашкодити розвитку нових явищ, які з'являються в

суспільстві, що трансформується (поява нових можливостей для самореалізації, необхідність власної активності задля досягнення будь-якої мети тощо). Соціальний стереотип – це перш за все сприйняття, оцінка людиною соціальної групи та поширення загальних характеристик щодо всіх представників даної категорії, без достатнього врахування можливих відмінностей всередині кожної окремої групи.

По-друге – соціальні стереотипи спрямовані перш за все на досягнення необхідних умов існування для більшості та нерідко потребують достатньо багато зусиль та часу для досягнення передбачених за їхньої реалізації надбань. При цьому представник певної групи буває змушений підпорядкувати власні інтереси колективному, не зважаючи на особистісні якості та переконання.

По-третє – відтворення соціальних стереотипів у незмінному вигляді може здійснюватися протягом тривалого часу у різних індивідів та спільнот. При цьому, чим стійкішими є соціальні стереотипи цілей та установок соціального суб'єкта, тим менше у нього можливостей для розвитку та саморозвитку.

Таким чином, оцінка ролі соціального стереотипу має дуалістичний характер. З одного боку, соціальні стереотипи призводять до викривлення та спрощення соціального середовища, заважають його адекватній оцінці, обмежують поведінку особистості низкою соціальних ролей та очікувань. З іншого боку, варто зважати на конструктивні вияви соціального стереотипу, які полягають у впорядкуванні та систематизації інформації про нову реальність та суб'єктів цієї реальності у суспільстві, що трансформується. Без наявності у індивідів низки стереотипних уявлень їм довелося б детально інтерпретувати кожен новий факт, явище, а це б значно уповільнило суспільні перетворення та процес набуття нового досвіду.

Аналізуючи роль соціальних стереотипів у розвитку та формуванні свідомості особистості, ми виходимо з різних функціональних наповнень понять «стереотипу» і «стереотипізації». Поняття «стереотип», на нашу

думку, визначає сталі компоненти свідомості індивіда, котрі проявляються у формі уявлень або оцінних суджень про об'єкт чи групу об'єктів, клас або явище. Водночас, «стереотипізація» – це динамічна здатність свідомості трансформувати об'єктивні поняття в ранг особистого досвіду. Стереотипізація є об'єктивним явищем формування свідомості індивіда, структурування і відображення елементів навколишнього світу. Однією з її найважливіших функцій є процес ідентифікації предметів або явищ, людини або групи, формування в особистості можливих установок та елементів реагування на соціальні явища.

У західно-європейській і американській науковій літературі існує багато напрямків, котрі розробляють соціально-біхевіористські (У. Ліппман), соціально-психологічні (Т. Адорно, М. Хоркхаймер) [2], символічно-інтеракціоністські (Т. Шибутані, Д. Девіс) [11], феноменологічні (Е. Вайнекі) теорії у дослідженні стереотипів. Досить розповсюдженою є думка, згідно якої соціальні стереотипи та інші феномени групової та суспільної свідомості мають бути поєднані у загальну концептуальну схему. В. Дуаз виокремив чотири рівні стереотипів: індивідуально-психологічні уявлення людини про своє соціальне середовище; уявлення, що формуються у ситуації міжособистісного спілкування; колективні уявлення, що формуються у міжгрупових відносинах (соціальний стереотип зароджується і функціонує саме на цьому рівні); ідеологія, що виникає під впливом певних історичних умов даного суспільства [12].

Розглядаючи соціальні функції стереотипа, Д. Теджфел виокремлює наступні: 1) Люди виявляють готовність надавати широким людським групам (або соціальним категоріям) недиференційовані та упереджені оцінки; 2) Ці характеристики відрізняються стабільністю протягом тривалого часу; 3) Соціальні стереотипи змінюються залежно від соціальних змін, але цей процес відбувається повільно; 4) Соціальний стереотип виявляється більш яскраво, коли виникає ворожість між групами; 5) Соціальні стереотипи

встановлюються рано і застосовуються дітьми ще до виникнення уявлення про ті групи, до яких вони належать [6].

Стереотип – це емоційно-оцінне утворення, його природа складається з двох компонентів – знання і ставлення (установки), причому знання це – стандартне, спрощене, а ставлення – емоційне. Ставлення в стереотипі переважає.

У західній науковій літературі також було класифіковано функції соціальних стереотипів (Г. Теджфел, Д. Майерс) [6], вивчено механізми формування соціальних стереотипів (Д. Мацумото) [7], стереотипи розглядаються як «когнітивна схема» (Ф. Барлетт), «пізнавальна установка» (Дж. Брунер), «образ» (Дж. Міллер). Було доведено, що стереотипи ґрунтуються на таких психологічних процесах, як: вибіркова увага; оцінка, формування понять і категоризація, схематизація, атрибуція, емоції та пам'ять.

Використання поняття «стереотип» у психології має порівняно недавню історію. У вітчизняній науці у 60-х роках з'явилася низка робіт, в яких розглядалася проблема вивчення шаблонів поведінки людини. Вперше здійснена спроба надати визначення поняття «стереотип», що розумівся, наприклад у роботах В.О. Ядова як «соціальні образи, що мають почуттєве забарвлення».

Проте, серед науковців до цього часу нема єдиного погляду на роль і значення стереотипності в онтогенезі, потребують ретельнішого вивчення механізми стереотипізації та аналіз їхнього впливу на свідомість та вчинкову діяльність особистості. Про роль та місце стереотипності в процесі пізнавальної діяльності людини та її творчого самовираження до цього часу точаться наукові дискусії. Одні вчені акцентують увагу на ригідності та консервативності стереотипів, інші – зауважують на стереотипності, як обов'язковій умові передачі культурних, моральних, етичних надбань людства.

Отже ми маємо ситуацію, коли термін «стереотип» надто широко і не завжди доречно вживається у різних контекстах, де він має різні значення, наприклад, стандарт сприймання і поведінки, шаблон, установка, образ людини (у більш вузькому розумінні – етнічний забобон), ідеологічне кліше, символ і таке інше.

Ця обставина вимагає не стільки реалізації нових емпіричних підходів стереотипу, скільки його концептуального і системного опрацювання, доведення його до поняття, створення його теоретичного концепту.

Висновки. Пріоритети розвитку людини як особистості, її прав, проголошені українською державою, вимагають глибинної трансформації суспільної свідомості, зокрема усталених соціальних стереотипів і змісту тих навчальних дисциплін, що впливають на формування цих стереотипів. Очевидно, що усвідомлення українським суспільством об'єктивних змін уповільнюється через недосконалість відповідної системи набуття знань у цій сфері. Здійснення корекції та приведення соціальних стереотипів у відповідність до сучасного рівня розвитку суспільства великою мірою покладається на навчальні заклади, а це залежить від розроблення спеціальних навчальних програм, методичних посібників, а також відповідних змін у професійній підготовці вчителів, в системі підвищення кваліфікації педагогів та інших робітників системи людина-людина.

З практичної точки зору необхідність всебічного вивчення соціальних стереотипів пояснюється потребою у нейтралізації негативних наслідків стереотипізації і стереотипних проявів негативізму, нетерпимості у взаємовідносинах і поведінці людей, а також у протидії маніпулятивному використанню стереотипів у суспільній практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К. А. Социальное мышление личности / К. А. Абульханова // Современная психология: состояние и перспективы исследований. – Ч.3. [Социальные представления и мышление личности]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – С. 88-103.

2. Адорно Т. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности» / Т. Адорно // Социс. – 1993. – №3. – С.82.
3. Андреева Г. М. Психология социального познания : [Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений] / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
4. Блинова О.Є. Особистісні чинники розвитку соціальних стереотипів / О.Є. Блинова // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип.28. – С. 67-73.
5. Куєвда В. Т. Етнологічні механізми фіксації колективного досвіду / В. Т. Куєвда // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань. – К. : Гнозис. 1998. – Т.2. – С. 239-247.
6. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс // [Пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова]. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.: ил.
7. Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. (Серия «Мастера психологии»)
8. Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи ; [Пер. с франц. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского ; Науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
9. Нельсон Т. Психология предубеждений. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения / Т. Нельсон. – СПб. : ЕВРОЗНАК, 2003. – 364 с.
10. Слюсаревський М. М. «Ми» і «Я» в сучасному світі. Вибрані твори / М.М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
11. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани / [Пер. с англ. В. В. Ольшанского; общ. ред. и послесловие проф. Г. В. Осипова]. – М. : Прогресс, 1969. – 534 с.
12. Федотова Н.Н. Мультикультурализм и политика развития / Н.Н. Федотова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Том IX. – №3 (36). – С. 75-92.

